

A Critique on the Corrections of *Tārīkh-nāma-yi-Herāt*, and a Correction and Explanation of Some Difficult Words*

Shohre Marefat¹

1. Corresponding author Assistant Professor, Department of Language Studies and Literary Research, Academy of Persian Language and Literature, Tehran, Iran. Email: sh.marefat@apll.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Title and Purpose: In addition to historical and geographical values, local histories are also important from a linguistic point of view, especially those histories written in historical and geographical passages. <i>Tārīkh-nāma-yi-Herāt</i> , authored by Sayfi Heravi, is one of the old texts of local history of Khorasan and a report of the events of the time of the kings of the Kart dynasty, also known as the Kartids (In persian: رت. ال), in the 7th and 8th centuries A.D.; the author was an eyewitness to some of its events. In addition to having a knowledge of ancient Persian texts, a correcter of texts such as <i>Tārīkh-nāma-yi-Herāt</i> must be familiar with other languages that the author was familiar with.
Article history: Received 13 August 2024 Received in revised form 15 October 2024 Accepted 21 October 2024 Published online 25 January 2025	Method and Approach: In this study, by emphasizing the author's linguistic range and considering the intratextual elements and intertextual sources, and based on a new manuscript of <i>Tārīkh-nāma-yi-Herāt</i> , some of the linguistic difficulties of the text have been corrected and explained.
Keywords: <i>Tārīkh-nāma-yi-Herāt</i> , Siddiq, Tabatabaei-Majd, Criticism of correction	Findings and Conclusion: There are two editions of this book. Mohammad Zabayr Siddiqi in Calcutta did the first correction in 1322, and once again, in 1383 in Iran, Gholam-reza Tabatabaei Majd provided another correction of this text. Both have many and varied errors and mistakes. The problems arise from not having a knowledge of meter, unfamiliarity with the author's style, not knowing the sometimes-rare Turkish and Arabic words of the text, and unfamiliarity with the texts related to the text.

*Cite this article: Marefat, Shohreh. (2024). A critique on the corrections of the *Tārīkh-nāma-yi-Herāt* and the correction and explanation of some difficult words. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 27 (56), 155-170. <http://doi.org/10.22103/jpl.2025.23883.3152>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jpl.2025.23883.3152>

EXTENDED ABSTRACT

1. Introduction

Tārīkh-nāma-yi-Herāt, authored by Sayfi Heravi, is one of the old texts of local history of Khorasan and a report of the events that happened during the Kart dynasty period, also known as the Kartids (In persian: ل کرت), in the 7th and 8th centuries A.D.; the author was an eyewitness to some of its events. In addition to historical and geographical values, local histories are also important from a linguistic point of view, especially those histories written in historical and geographical passages. The presence of specific and rare Turkish, Mongolian, and Arabic words in the text indicates that the author was familiar with all three languages. This familiarity, whether a result of his reading of works in those languages, or his experience of living in the geography of Herat, is of great significance. The author had access to government documents and included portions of them in his book, which adds significant value to the work. Some of the sources that Saifi Heravi used in this book are not available to us, and this text is the only reference we have to those sources. A corrector of texts such as *Tārīkh-nāma-yi-Herāt* must be familiar with other languages that the author was familiar with, in addition to having a knowledge of ancient Persian texts. He must also have a thorough knowledge of the historical and geographical context of the author's time. Moreover, he must identify, as much as possible, the sources used by the author and, if feasible, consult them.

2. Methodology

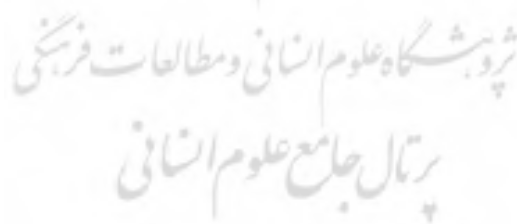
In this study, by emphasizing the author's linguistic range and considering the intratextual elements and intertextual sources, and based on a new manuscript of *Tārīkh-nāma-yi-Herāt*, some of the linguistic difficulties of the text have been corrected and explained. The author of this study found another manuscript of *Tārīkh-nāma-yi-Herāt* and proceeded to correct the text based on a critical edition.

3. Discussion

There are two editions of this book. Mohammad Zobayr Siddiqī in Calcutta did the first correction in 1322, and once again, in 1383 in Iran, Gholam-reza Tabatabaei Majd provided another correction of this text. Both have many and varied errors and mistakes. The problems arise from not having a knowledge of meter, unfamiliarity with the author's style, not knowing the sometimes-rare Turkish and Arabic words of the text, and unfamiliarity with the texts related to the text. Nevertheless, the Calcutta edition, which was published nearly sixty years before the Tehran edition, contains fewer errors. Despite both authors having had access to the same version of the manuscript, and despite the significant advances in research tools and resources available to scholars over the decades since the Calcutta edition, the errors in the Tehran edition persist. This raises several critical points regarding the editorial process, manuscript transmission, and the challenges involved in producing accurate critical editions.

4. Conclusion

The *Tārīkh-nāma-yi-Herāt* is significant both from a historical and literary perspective, yet we do not have a well-edited critical edition of this work. The editors of this text, for various reasons, have been unable to provide an accurate edition. Among these reasons is their lack of attention to the wide linguistic scope of the author, resulting in the incorrect transcription of Arabic words مشوّعه، کاشر، شطب، جابیان، تقمع، and Turkish words آغا و اینچ in numerous instances. Misreadings of the manuscripts have incorporated some mistakes into the text. Additionally, typographical and editorial errors have created further difficulties for readers. Paying careful attention to the internal elements and components of the text can resolve many of its challenges. The author of the *Tārīkh-nāma-yi-Herāt* has included numerous poetic references from Persian and Arabic texts and has preserved some of his own verses in the book. These ancient poetic references add to the book's merits. However, in the edited version of this text, many errors and mistakes have occurred in these poetic references. The author of the book was a poet himself, and the only source for some of his poetry is this book, which, unfortunately, contains numerous errors in its critical edition. Furthermore, editing texts of this nature requires both focus and, to some extent, familiarity with and expertise in intertextual sources—sources related to the history and geography of the period under study, as well as a deep understanding of the author's language and style. Based on what has been discussed, it must be said that this text requires a serious, refined, and critical correction.

نقدی بر تصحیح‌های تاریخنامه هرات و تصحیح و توضیح چند کلمه دشوار*

شهره معرفت^۱ ✉

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه پژوهش‌های زبانی و تحقیقات ادبی، فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی، تهران، ایران. رایانامه sh.marefat@apll.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۰۶	زمینه: تاریخ‌های محلی افزون بر ارزش‌های تاریخی و جغرافیایی، از منظر زبانی نیز حائز اهمیت هستند، به‌ویژه آن تاریخ‌هایی که در گذرگاه‌های تاریخی و جغرافیایی نوشته شده‌اند. <i>تاریخنامه هرات</i> تألیف سیفی هروی، از متون کهن تاریخ محلی خراسان و گزارش وقایع روزگار ملوک آل کرت در قرن‌های ۷ و ۸ق است که مؤلف شاهد عینی برخی از وقایع آن بوده است. مصحح متونی چون تاریخنامه باید گذشته از شناختی از متون فارسی کهن، با زبان‌های دیگری نیز که مؤلف با آنها آشنا بوده است، مأنوس باشد. روش: در مقاله حاضر، با نگاهی انتقادی و با تأکید بر گستره زبانی مؤلف و با توجه به عناصر درون‌متنی و منابع بینامتنی و نسخه‌ای تازه از این اثر به تصحیح و توضیح برخی از دشواری‌های زبانی متن پرداخته‌ایم.
کلیدواژه‌ها: تاریخنامه هرات، صدیقی، طباطبایی مجد، نقد تصحیح	یافته‌ها: از <i>تاریخنامه هرات</i> دو تصحیح موجود است. تصحیح نخست در سال ۱۳۲۲ش توسط محمد زبیر صدیقی در کلکته به انجام رسیده است؛ و بار دیگر، در سال ۱۳۸۳ در ایران، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد تصحیح دیگری از این متن فراهم آمده است. هر دو تصحیح خطاها و سهوهای متعدد و متنوعی دارند؛ اشکالاتی که برآمده از عدم شناخت وزن، مأنوس نبودن با سبک مؤلف، نشناختن کلمات ترکی و عربی گاه نادر متن، آشنا نبودن با متون مرتبط با متن مورد تحقیق است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

*استناد: معرفت، شهره؛ (۱۴۰۳). نقدی بر تصحیح‌های تاریخنامه هرات و تصحیح و توضیح چند کلمه دشوار. *نشر پژوهی ادب فارسی*، ۲۷ (۵۶)، ۱۷۰-۱۵۵.

۱. مقدمه

تاریخنامه هرات، تألیف سیف بن محمد بن یعقوب، مشهور به سیفی هروی (ادیب و تاریخ‌نگار قرن ۷ و ۸ ق) و و کهن‌ترین تاریخ محلی هرات است. این کتاب گزارشی است از حوادث زمان مؤلف و از این رو که مؤلف خود شاهد عینی برخی از حوادث بوده است، دارای اهمیت بسزایی است. برخی از منابعی را که سیفی هروی در این کتاب از آنها استفاده کرده است، در دست ما نیست^۱ و این امر بر ارزش این کتاب می‌افزاید. گذشته از اهمیت تاریخی تاریخنامه هرات، این کتاب از منظر ادبی نیز حائز اهمیت است. دایره گسترده واژگان مؤلف، اشعار متنوع از شاعران، معرفی برخی از ادیبان از ارزش‌های ادبی این کتاب است.

۱.۱. بیان مسئله

تاریخنامه هرات نخستین بار در سال ۱۳۲۲ش با تصحیح محمد زبیر صدیقی در کلکته چاپ شد و در سال ۱۳۵۲ش در تهران بازچاپ شد. این تصحیح بر اساس یک نسخه از کتابخانه شاهی کلکته به شماره ۵۸ انجام شد. این کتاب بار دیگر، در سال ۱۳۸۳ به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد به چاپ رسید. طباطبایی مجد همان مقدمه چاپ پیشین را به عنوان مقدمه در چاپ خود آورده است. این دو چاپ خطاهای فراوانی دارند.^۲ این خطاها گاه از منظر تاریخی - جغرافیایی است که اسامی جغرافیایی محلی و اعلام انسانی را تغییر داده است و گاه از منظر ادبی که زبان مؤلف را دگرگون کرده و متن را مبهم کرده است.

نگارنده در این مقاله، به نقد دو تصحیح موجود از این کتاب پرداخته و برخی از دشواری‌های این متن را تصحیح کرده و توضیح داده است. تصحیح هر متن با توجه به موضوع، زبان و قلمرو جغرافیایی تألیف آن، نیازمند اطلاعات زبانی، ادبی، تاریخی و جغرافیایی است. تأکید نگارنده در این مقاله بر خطاهایی است که به حوزه زبانی مؤلف بازمی‌گردد. در این نقد، از نسخه‌ای از تاریخنامه هرات که به شماره ۹۶۵۱ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود، استفاده شده است.

مختصری درباره این نسخه: «تاریخ هرات = تاریخ‌نامه هرات»، موجود در کتابخانه مجلس، به شماره ۹۶۵۱. شامل ۳۱۲ برگ. خط: نستعلیق (عناوین هر ذکر غالباً با خط نسخ و مرکب شنگرف، عبارات و اشعار عربی نیز با خط نسخ)، جدول. نام سرایندگان ابیات ذکرشده در متن، در حاشیه هر صفحه آمده است. این نسخه هر چند در آغاز و انجام افتادگی دارد و بخش‌هایی نیز از میانه این تاریخ را ندارد و صفحات آن آب خورده است، اما در تصحیح این متن بسیار راه‌گشا است و ضبط‌های کهن و صحیحی دارد.

۲.۱. پیشینه پژوهش

پیش از این پژوهشگران به نقد تصحیح‌های موجود از این متن پرداخته‌اند؛ سیامک سعادت و غلام عباس رضایی هفتادری، در مقاله‌ای با عنوان «نقدی بر تصحیح اشعار عربی تاریخنامه هرات سیفی هروی از غلامرضا طباطبایی مجد (ضرورت تصحیح دوباره کتاب)»، ابیات عربی متن مصحح طباطبایی مجد را بررسی و نقد کرده‌اند. عبدالرئوف نصیری جوزقانی نیز در مقاله‌ای با عنوان «بینش و روش در تاریخ‌نگاری سیفی هروی» به جنبه‌های تاریخی این کتاب توجه داشته است.

۳.۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

تاریخنامه هرات از آن رو که کهن‌ترین تاریخ محلی برجای‌مانده از هرات است، گذشته از نظر تاریخی و جغرافیایی، از نظر زبانی و مردم‌شناسی نیز حائز اهمیت است. فراهم آوردن تصحیح منقحی از این کتاب یکی از ضرورت‌های تحقیق در این حوزه است.

۲. بحث

در ادامه به نقد دو تصحیح *تاریخنامه هرات* پرداخته شده است. در ابتدا چند کلمه و اصطلاح ترکی و عربی که در هر دو چاپ این کتاب به خطا ضبط شده‌اند، بر اساس نسخه خطی موجود از این کتاب تصحیح شده و صورت درست آنها، با ذکر علل این درستی و شواهد دیگری آمده است. در بخش دیگر، به بدخوانی‌های مصححان که سبب شده است سهوهایی به متن وارد شود، پرداخته شده است. نیز شواهد شعری فارسی *تاریخنامه* بررسی شده است و خطاهایی که سبب اختلال وزن، ابهام معنی و خطا در تشخیص سراینده راستین این اشعار بود، تصحیح گردید در پایان، به برخی از سهوهای نگارشی - ویرایشی اشاره شد.

۱.۲. خطاها و سهوهای دو تصحیح موجود از *تاریخنامه هرات*

۱.۱.۲. تصحیح و توضیح چند کلمه

غنای واژگان سیفی هروی سبب شده است که گاه مصححان این متن، برخی از کلماتی را که برای آنها مأنوس و آشنا نبوده است، تغییر دهند. این تحریف‌ها و تصحیف‌ها، به‌ویژه در کلمات عربی و ترکی ملاحظه می‌شوند که نمونه‌هایی از آنها را در ادامه می‌آوریم.

* آغا / آقا و اینی

در ذکر پنجاه و یکم، شاهزاده براق خطاب به شاهزادگان و امرای لشکر خود چنین گفت: «شما شاهزادگان را که آقایان و تنان منید، هر یک را شهری و علفخواری باشد و در *علوی* عیش و کامرانی زندگانی توانید کرد» (سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۳۲۸؛ سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۳۰۴). در تصحیح زبیدی، به جای «آقایان و تنان» آمده است: «اقیان و شان». در نسخه خطی (برگ ۱۲۱) این دو کلمه چنین‌اند:

«اقیان» در تصحیح زبیدی بی معنی است و همان طور که در نسخه نیز قابل ملاحظه است، تصحیح طباطبایی مجده، یعنی «آقایان»، صحیح است. کلمه دوم که در هر دو تصحیح خطاست، «اینیان» است که در نسخه ما، بی هیچ نقطه‌ای آمده است. «آغا / آقا» برادر بزرگ را می‌گویند و «اینی» برادر کوچک را؛ و آغا / آقا و اینی هر گاه مجموعاً استعمال شوند، به معنی تمام اعضای خانواده سلطنتی یعنی مجموع شاهزادگان از بزرگ و کوچک و برادران و برادرزادگان و اعمام و عمزادگان و غیرهم است (جوینی، ۱۹۱۱: ۲۲۰/۱). «اینیان» با همین صورت جمع در متون فارسی کهن به کار رفته است: «ما اینیان از سر نادانی مرتکب گناه شدیم و خطا کردیم» (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۹۱۱: ۳۹۷/۲؛ نیز نک: همان، ۲۵۱/۲). «آغا / آقا» و «اینی» هر دو از کلمات ترکی - مغولی‌اند. همین دو کلمه را باز هم در چند سطر بعد در *تاریخنامه هرات* می‌بینیم: «آقا نامهربان و اینی بی فرمان و پدر عدوی جان پسر و پسر قاصد خون پدر شد» (سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۳۲۹؛ سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۳۰۵). در تصحیح زبیدی، به جای «اینی» به خطا «اینی» آمده است.^۳

کلمه دیگر متن که معنای مناسبی در بافت کلام ندارد، «علوی» است. این کلمه تحریف «غُلوی» است در معنای نهایت و غایت امری.

* تَمَع

در ذکر پانزدهم، امیر محمد در نصیحتی به خُرخ چنین می‌گوید: «این طایفه را به تدریج و تائی صید خود گردان، چندان که در این ولایت جمعیتی پیدا شود و مکت و حکومت تو استیلا گیرد و بعد از آن، به زجر و *تَمَع* ایشان را خدمت فرمای» (سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۱۵۵؛ سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۱۰۹).

در هر دو تصحیح چنین است: «زجر و تعمق». «تعمق» (دوراندیشی، زیرکی، فراست) در اینجا معنای مناسبی ندارد. در نسخه ما (برگ ۴۹)، به جای «تعمق» آمده است:

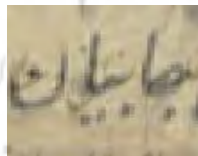
«تقمع» از ریشه «قمع» و از باب تفعّل و در اینجا در معنی خوار کردن و شکسته کردن است (نک: ابن منظور، ۱۹۸۸: ۳۰۴/۱۱). نیز الخوری، ۱۴۰۳: ۱۰۳۹/۲). «زجر» و «قمع» در دیگر متون کهن نیز با هم آمده‌اند که مترادف بودن آنها تأیید می‌شود: «امن راه‌ها و قمع مفسدان... و زجر متعدیان، به سیاست منوط [است]» (منشی، ۱۳۹۲: ۷). نیز: «از برای تقویم و تعریک مفسدان و قمع و تأدیب متعدیان و زجر و تشدید جاهلان، عقل و اجتهاد داد» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۸۱: ۲). «تقمع» در این معنی در لغت‌نامه شاهی ندارد و این کلمه در تاریخنامه هرات برای آن شاهی مناسب است.

* جابیان

در ذکر اول تاریخنامه هرات، در مکتوبی که شمیره برای هیاطله می‌نویسد، آمده است: «هر سال جابیان و غلامان شما می‌آیند و در ذهاب و آیاب زحمت می‌یابند» (ن.ک: سیفی هروی، ۱۳۳۲: ۳۰). زبیدی، مصحح نخست تاریخنامه هرات، در پاورقی همین تصحیح افزوده است که اصل در نسخه، «جابیان» است که مصحح به جای آن «حاویان» (?) را پیشنهاد داده است، اما هیچ توضیحی درباره دلیل و معنی این انتخاب نداده است. در تصحیح دوم این کتاب، مصحح آشناترین کلمه‌ای را که می‌شناخته برگزیده و به جای «جابیان» (?)، «حاجبان» آورده است (ن.ک: سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۶۸).

محور متن در اینجا، درباره گردآوری باج و خراج است. در نظام دیوانی کهن که اشخاص وظیفه مشخصی داشته‌اند، جمع کردن باج و خراج وظیفه افرادی بوده است که در «دیوان خراج» به کار می‌پرداختند و این کار از وظایف مشخص شده برای حاجبان نبوده است.

در نسخه‌ای خطی از تاریخنامه هرات (موجود در کتابخانه مجلس، به شماره ۹۶۵۱، برگ ۷)، این کلمه پرسش‌انگیز، «جابیان» است:

این ضبط، از ضبط «حاجبان» دشوارتر است و بر اساس اصول تصحیح، ضبط دشوارتر بر ضبط سهل‌تر ترجیح دارد. می‌دانیم که در دست‌نوشته‌ها، تصرفات سهوی و عمدی مختلفی پیش می‌آید. «یکی از شایع‌ترین گونه‌های این تغییرات و تصرفات، گونه مبتنی بر ساده‌سازی است. در این گونه تبدیلات و تغییرات، کاتب، سهواً یا عمدتاً، متن را به‌سوی نوعی قریب‌الفهم شدن و زودیابی و آسان‌یابی سوق می‌دهد؛ و معمولاً ملاک این آسانی و قربت نیز فهم خود او یا خوانندگان و خوانندگان دست‌نویست اوست» (درباره این اصل تصحیحی و نمونه‌هایی از آن، نک: جهانبخش، ۱۳۸۷).

اما معنی «جابیان» چیست؟

در نامه‌ای از امام علی (ع) به مالک اشتر در نهج البلاغه آمده است: «هَذَا مَا أَمَرَ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ عَلِيُّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ، مَالِكُ بْنُ الْحَارِثِ الْأَشْثَرِ فِي عَهْدِهِ إِلَيْهِ حِينَ وَلَاهُ مِصْرَ: جَبَايَةَ خَرَاجِهَا، وَجِهَادَ عَدُوِّهَا، وَاسْتِصْلَاحَ أَهْلِهَا، وَعِمَارَةَ بِلَادِهَا: این فرمانی است از بنده خدا، علی امیرالمؤمنین، به مالک بن الحارث الأشتر، در پیمانی که با او می‌نهد، هنگامی که او را فرمانروایی مصر داد تا خراج آنجا را گرد آورد و با دشمنانش پیکار کند و کار مردمش را به صلاح آورد و شهرهایش را آباد سازد» (علی بن ابی طالب، ۱۳۷۷: ۷۱۸ و ۷۱۹). نخستین فرمانی که امام علی (ع) به مالک اشتر می‌دهد، «جَبَايَةَ خَرَاجِ» است. «جَبَايَةُ»، مصدری است از ریشه «جَبَى» در معنی فراهم کردن و جمع کردن باج و خراج، صدقه، زکات و نظایر آنها (ن.ک: ابن منظور، ۱۹۸۸: ۱۷۴/۲). انتخاب جابی و عامل خراج،

چنان که از عبارت نهج البلاغه نیز برمی آید، بر عهده حاکم وقت بوده است، چنان که «جابی» (عامل یا صاحب خراج) مستقل از والی ایالت، خراج را جمع و به نزد حاکم می فرستاده است (نک: محمد، ۲۰۰۰: ۵۲۷/۲-۵۲۹). از مشتقات «جابی»، «جایی» است. «جابی» اسم فاعل از ریشه «جبی» است که آن را با «ان» که نشانه جمع فارسی است، جمع بسته اند. «جابی» در لغت نامه (ذیل همین مدخل) در معنی «فراهم آورنده باج، آن که خراج گرد کند، فراهم آورنده زکات و صدقه، عامل، ساعی» آمده است، اما شاهی ندارد. نیز در همین فرهنگ، ذیل «خراج خواه» آمده است: جابی. «جاییان» مأموران مالیات روزگاران گذشته بوده اند که وظیفه آنان، جمع آوری باج و خراج و... بود. این کلمه و مشتقاتش در همان معنای مذکور، در متون فارسی کهن سابقه دارد: «به درستی که زکوة و دادنی ها مر بیچارگان راست و کارکنندگان بر آن یعنی جاییان صدقه» (سورآبادی، ۱۳۵۹: ۳۱/۱)؛ و «خنک تو ای مرد، که نه هرگز امیر بودی و نه عریف و نه کاتب و نه عوان و نه جابی» (غزالی، ۱۳۸۰: ۵۳۱/۱)؛ نیز: «خادمان و جاییان ارزاق به مثابه قوت جاذبه، خازنان اموال و حافظان اقوات به مثابت ماسکه» (کاشانی، ۱۳۸۰: ۳۶۳).

* شطب

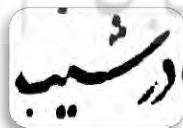
در ذکر چهلیم، سه بیت از ابوالفضل رومی در توصیف خریزه آمده است. در بیت سوم این توصیف آمده است:
 إِذَا قَطَعَتْهُ شَطْرًا تَرَاهُ كَبْدِرٍ قَطَعَتْ مِنْهُ الْأَهْلَهُ
 (سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۲۷۵؛ سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۲۴۶).
 طباطبایی مجد گزارشی از نسخه نداده است، اما زبیدی در پاورقی برای کلمه «شطرا» آورده است: «شطا». نسخه ما (برگ ۱۰۰) چنین است:

مشتقات «شطب» در معنی پاره یا قاچی از خریزه در متون عربی آمده است: «شُطِبَ لِلْحَزَّةِ مِنَ الْبَطِيخِ» (النطنزی الأصبهانی، بی تا: ۶۳۲/۲).

* شیب (= زیر، تحت)

«مادر اسکندر» فرمود تا آن خاک را [خاک شهر قندز] در زیر فراش و جامه های گسترده پراکندند» (سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۴۲؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۷۹).
 در نسخه خطی ما (برگ ۱۲)، به جای «زیر»، «شیب» آمده است:

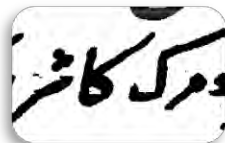

و «شیب» در معنی "زیر"، در آن عصر و نیز در تاریخنامه هرات سابقه دارد: «در شیب هر بنه خاری، گل عذاری را بسوختند» (سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۱۰۸)؛ «از دور سواری دید، اسب راهواری در شیب ران آورده» (سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۲۷۸). سیفی هروی خود در یکی از ابیاتش که در تاریخنامه (سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۴۵۷) آورده است، «شیب» را در همین معنی آورده است:
 ز شیب و ز بالا فغان بود و رای فتاده فراوان سر و دست و پای

* کاشر

در ذکر دهم، «در حکایت خطیب جغرتان و عیاران شهر هرات» آمده است: «شبی با عیاران چون شیر خادر و عقاب کاسر و مرگ کامن بر گله اسب آن لشکر زد» (سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۹۰؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۱۲۷). پرسش بر سر کلمه «کامن» است. زبیدی در

پاورقی درباره ضبط این کلمه آورده است: نسخه خوانا نیست و می‌توان آن را «کاس» خواند. من خود «کامن» را برگزیدم. طباطبایی مجد نیز همین ضبط را حفظ کرده و در فهرست لغات آورده است: «کامن: پوشیده، نهان». در نسخه ما (برگ ۳۵) به جای «کامن»، آشکارا «کاشر» آمده است:

بر اساس یکی از اصول تصحیح نسخه، ضبط دشوارتر بر ضبط آسان‌تر ترجیح دارد و «کاشر» غریب‌تر از «کامن» است. از نظر موسیقایی نیز «کامن» با «خادر» (صفت شیر بیشه) و «کاسر» (صفت عقابی که در هنگام فرود آمدن پرهایش را فراهم می‌آورد) هم‌آوا نیست.

«کاشر» اسم فاعلی است که از نظر دستوری با «خادر» و «کاسر» هم‌ساخت است. «کاشر» از ریشه «کشر»، به معنی کسی است که هنگام تبسم دندان‌هایش را می‌نماید و برای دندان نمودن جانورانی چون شیر، شتر یا پدیده‌هایی چون صبح و مرگ به کار می‌رود (نیز ن.ک: ابن منظور، ۱۹۸۸: ۱۰۰/۱۲). این کلمه در متون عربی کهن برای مرگ به کار رفته است. ابوفراس حمدانی (شاعر و نظامی قرن ۴ق) گفته است:

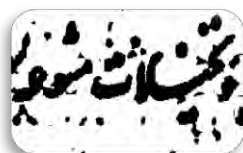
وَلَمَّا أَلَمْتُ بِالْدَيَّارَيْنِ أَرَمَهُ جَلَاها وَ نَابَ الْمَوْتُ بِالْمَوْتِ كَاشِرُ

(الحمدانی، ۱۹۱۰: ۸)

عبارات تاریخنامه هرات را در تاریخ عتبی نوشته ابونصر محمد عتبی (م: ۴۲۷ق) نیز می‌بینیم: «وَمَعَ السُّلْطَانِ يَمِينُ الدَّوْلَةِ وَ أَمِينُ الْمِلَّةِ كَالْيَثِ الْخَادِرِ، وَ الْعُقَابِ الْخَاسِرِ، وَ الْمَوْتِ الْكَاشِرِ» (عتبی، ۲۰۰۴: ۳۱)؛ و این نیز تأیید دیگری بر صحت ضبط «کاشر».

* مَشَوَّعَه

در ذکر هفتاد و ششم تاریخنامه هرات، در ضمن نامه‌ای که ملک شمس‌الدین کهین در پاسخ به نامه امیر نوروز می‌نویسد، آمده است: «بدین واسطه از جوانب و اطراف، اعدای و حساد برخاسته‌اند و همه به قصد و اهلاک او [نطالق] طاقت بر میان جان حدود گردانیده. اگر بدان جانب حرکت می‌کند، ناچار به مقاومت و دفع شورو و مکاید ایشان مشغول باید بود و چند روزی را که از حیات باقی است، به سوداها و تخیلات متنوعه به سر آورد» (سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۳۸۹؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۴۱۳). بافت سخن در اینجا، نشان از پراکندگی خاطر نویسنده و دغدغه‌های ذهنی او دارد چنان‌که چند سطر پیش از این نیز چنین می‌آورد: «من بعد، نیت این مخلص آن است که در قلعه محروسه خیسار ساکن باشد و از برای نیل جاه دنی و طلب لذات نیست‌شونده و عزت عاریتی و دولت پنج‌روز خاطر را پریشان و ضمیر را مشوش ندارد» (همان‌جا). «متنوعه» هر چند در اینجا خطای مسلم نیست، اما این کلمه بار معنایی خنثایی دارد، حال آن‌که با توجه به بافت سخن، این خیالات باید منفی و از نوع خیالات پریشان و مشوش باشد. در برگ ۱۵۴ نسخه به جای «متنوعه» آمده است:

اصل تصحیحی «ترجیح ضبط دشوارتر» نیز تأیید دیگری است بر صحت «مشوعه». افزون بر آن، در متن چاپی تقریباً مفصل تاریخنامه هرات تنها همین یک‌بار «متنوعه» آمده است و این کلمه آشنا، دیگر در کل متن تکرار نشده است و این امر تأییدی است بر این‌که «متنوعه» در دایره کلمات مؤلف نبوده است.

«مشوعه» اسم مفعول از ریشه «شوع» و در معنای پریشان و پراکنده است. «مشوعه» صورت مؤنث «مشوع» است و این تأیید به سبب مطابقت صفت از موصوف (در اینجا: تخیلات) است که نظایر آن در متن تاریخنامه هرات فراوان است. مطابقت

صفت از موصوف برگرفته از ساخت نحوی زبان عربی است. «مشوَّعه» در همین معنای ذکرشده در متون عربی سابقه دارد؛ در نخبه/الدهر ترکیب «أُمم مشوَّعه» (گروه‌های پراکنده) آمده است (نک: دمشقی، ۱۵: ۱۲۸۱). «مشوَّعه» باز هم در متون فارسی آمده است، اما در آنجا نیز تحریف شده و صورت صحیح کلمه به نسخه‌بدل‌ها رفته است. در رَقعات حکیم ابوالفتح گیلانی می‌خوانیم: «حقاً از آن وقت که تشریف برده‌اند تا وقتی که لالو رسید، همیشه خاطر فاطر دغدغه‌ناک بود، چه مشقّت آن راه و نایمینی و دیگر محن شریفه به ذات شریف ظاهر بود» (گیلانی، ۲۲: ۱۹۶۸). در اینجا نیز با توجّه به خاطر دغدغه‌ناک و مشقّت راه و نایمینی، «محن شریفه» چه معنایی دارد؟ در نسخه‌بدل به جای «شریفه» آمده است:

د : مشوَّعه

و همین صحیح است. کاتبان متون فارسی این کلمه را نمی‌شناخته‌اند و از این رو، آن را به کلماتی چون «متنوَّعه»، «شریفه» و... تغییر داده‌اند. مشتقّات این کلمه در همین معنی در فرهنگ‌های فارسی آمده است: در لغت‌نامه ذیل «شَوَّع» و به نقل از منتهی‌الآرب آمده است: «پراکنده، پریشان» یا «مرد پریشان‌موی» را «أشَوَّع» گفته‌اند؛ نیز ذیل «شوع» در فرهنگ کنز اللغات آمده است: «پراکنده شدن موی» (ابن معروف، بی‌تا: ۸۰۷/۲).

۲.۱،۲. خطاهای دیگر

برخی از خطاهای موجود در دو تصحیح زبیدی و طباطبایی مجد، نه از سر بودن کلمه‌ای دشوار و نامأنوس در متن که به سبب بی‌دقتی مصححان پدید آمده است؛ نمونه:

* در ذکر پنجاه و دوم، در توصیف انبوهی لشکر آمده است: «در این نزدیکی، از دربند قبیچاق، لشکری به عدد اوراق اشجار و مَطَرَات باران آمدند» (سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۳۴۴؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۳۲۲). «مَطَرَات» جمع «مَطَر» (باران) است و باران‌های باران حشو دارد. متن باید «قطرات» (چ قطره) باشد.

در ادامه آمدن این سپاه و ویرانی حاصل از آن، آمده است: «امرا چون این سخن بشنیدند، سراسیمه و پریشان گشتند و به احوال خانه و زن و فرزند نگران شدند» و سوز و سعی در میان سپاه ظاهر گشت» (سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۳۴۴؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۳۲۲). «سوز و سعی» در هر دو تصحیح آمده است که بی معنا است که در واقع تحریف «شور و شغبی» است. * «چون غبار وحشت و رمد بر آینه خاطر او نشیند، این بار به کل ناعتماد گردد و باغی تمام شود» (سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۲۵۳؛ سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۳۳۳). ضبط زبیدی نیز چنین است، با این تفاوت که به جای «بر آینه» آورده است:

در برگ ۱۳۲ نسخه تاریخ‌نامه چنین آمده است: برائنه

رَدِّ دَرِ دِن

«رَدِّ» در معنای هلاک شدن و البته غالباً هلاک شدن گوسفند از سرما آمده است که معنای مناسبی در اینجا ندارد. معانی «رَدِّ» (درد چشم)، «رَدِّ» (آب شور، لباس چرک، گرفتار چشم‌درد) و «رَدِّ» (نوعی پشه خاکستری‌رنگ) نیز هیچ یک با متن ما تناسبی ندارند (برای معانی مختلف «رَدِّ» و دیگر مشتقّاتش، نک: ابن منظور، ۱۹۸۸: ۳۱۲/۵؛ نیز نک: لغت‌نامه، ذیل همین مدخل). «وحشت» مصدر ثلاثی مجرد است که یکی از معانی آن رندگی و دوری است. یکی از ویژگی‌های سبکی مؤلف تاریخ‌نامه هرات، ذکر مترادفات است. نمونه‌های از این مترادفات: حمد بی حد و سپاس بی قیاس، علم و دانش، بلدان و امصار، اطراف و اکناف، متمول و خداوند مال، منازعت و عداوت، مُستَکَرّه و مُستَقَبَح، اتباع و اشیاع، بنده و منقاد، به تدریج و آهستگی، تراحم و کثرت خلق و...؛ از

این رو، مؤلف باید کلمه‌ای را مترادف با «وحشت» در این معنی به آن عطف کرده باشد و ضبط نسخه ما یعنی «رمیدن» بنا بر شواهد فرهنگ‌ها، صحیح است؛ برای نمونه، در فرهنگ کنز اللغات ذیل «ابد» آمده است: «... وحشت کردن و رمیدن» (ابن معروف، بی‌تا: ۸۲/۱؛ نیز نک: لغت‌نامه، ذیل «استیحا»).

۳،۱،۲. سهوهای در شواهد شعری تاریخنامه

مؤلف تاریخنامه هرات شواهد شعری فراوانی را از متون فارسی و عربی آورده و نیز سروده‌هایی از خود را در کتابش حفظ کرده است و این شواهد شعری کهن بر امتیازات آن می‌افزاید. در متن مصحح این کتاب، خطاها و سهوهای بسیاری در این شواهد پیش آمده است؛ چند نمونه:

* در بیتی از اسدی آمده است:

دم کوس زرین و هندی درای جو کاو دم ناله کره نای
(سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۲۹۴؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۳۱۹). در تصحیح طباطبایی مجد: «جو» در مصراع دوم به جای «جو». در متن مصحح گرشاسب‌نامه نیز بیت با این صورت آمده است:

غو کوشان زخم بربطسرای دم گاودم ناله و آوای نای
(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۲۳۹)

در نسخه تاریخنامه (برگ ۱۱۸) آمده است:

عوکا و دم

و «غو / غو» اسم صوت است در معنی بانگ و فریاد. این کلمه باز هم در شعر اسدی و هم عصرانش سابقه دارد (نک: لغت‌نامه، ذیل مدخل «غو» و «عو»). صورت صحیح بیت چنین است:

دم کوس زرین و هندی درای غو گاودم ناله کره‌نای

* در بیتی از صباحی (?) آمده است:

یک ذره ز رای او و صد شمس و قمر یک نکته ز لفظ او صد در [ج] گهر

(سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۳۸۱؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۳۶۳).

قرینه «شمس و قمر» در مصراع نخست، نشان می‌دهد که در مصراع دوم نیز باید دو چیز بیاید و آن دو، «در و گهر» است. بسیاری از کاتبان / مصححان بی توجه به لزوم مشدد خواندن کلماتی چون در، زر و... در برخی ابیات، در خوانش دچار خطا می‌شوند و از آن رو که نادیده گرفتن تشدید در مواردی از این نوع، سبب اختلال در وزن بیت می‌شود، ناگزیر به افزودن هجایی می‌شوند تا وزن را پر کنند و بدین سبب نسخه را از اصل خود می‌گردانند.

* گاه ابیات دارای افتادگی هستند؛ برای مثال، در مثنوی‌ای از ربیعی (?) مصراعی هست که مصححان مصراع دوم آن را نیاورده‌اند:

نترسیده از دادگر یک خدای

(سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۴۱۶؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۴۳۸).

این مصراع، در واقع مصراع دوم بیت است و مصراع نخست آن بر اساس نسخه خطی تاریخنامه هرات (برگ ۱۶۶) چنین است:

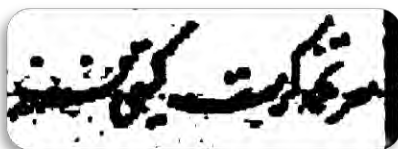
بمونم بفرشته پرتا بهی

به خون اندر آغشته سر تا به پای

نیز بیت دیگری از ربیعی با این صورت در هر دو متن مصحح آمده است:

... که ای نامور شاه فیروزروز ...

(سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۵۰۵؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۵۲۴). مصراع دوم آن بر اساس نسخه ما (برگ ۲۰۳) چنین است:

سر تخمه کرت گیتی فروز

یا مصراع نخست بیت ناقص اوحدی: «از خدای لم یزل بر جان تو» (سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۵۱۴؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۵۳۱) با این مصراع کامل می‌شود:

جز رضا و رحمت و غفران مباد

نک: نسخه، برگ ۲۰۷.

* در موارد بسیاری پیش آمده است که نام شاعر مشخص نیست یا شعری به اشتباه به شاعر دیگری نسبت داده شده است؛ برای نمونه، بیت ۳ از شرف‌الدین شفروه اصفهانی در این اثر آمده است بی آن که به نام شاعر اشاره شود (سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۳۹۲؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۳۷۲). یکی از کارهای مصحح، در متونی از این دست، یافتن این خطاها و سهوها و پیدا کردن گوینده اصلی این اشعار است.

* خطاهای وزنی و افتادگی کلمات در ابیات در تصحیح طباطبایی مجد فراوان‌تر از تصحیح زبیدی است؛ برای این دست خطاها، نک: تصحیح طباطبایی مجد، ص ۵۳: مصراع دوم بیت منوچهری در این چاپ دارای اختلال وزن است:

هر که را شاه جهان بردارد و بنوازش در سخن گر قطره باشد، چو صد دریا شود

در متن چاپی منوچهری مصراع دوم چنین است: «در سخن گر قطره‌ای باشد، چو صد دریا شود» (منوچهری، ۱۳۷۹: ۲۱۲).

یا در ص ۶۹، در مصراع دوم بیت سیف اسفزاری، کلمه‌ای افتاده است. بیت اسفزاری در متن چاپی چنین آمده است:

تکمه ز رنگار شقه روز بر زه کبرای تو باد

وزن مصراع دوم با این صورت مختل است و کلمه‌ای از آن ساقط است. صورت صحیح مصراع چنین است: «بر زه طاق کبرای تو باد».

یا در بیتی (ص ۹۳) از مثنوی‌ای از ربیعی فوشنجی (شاعر و خطیب ایرانی نیمه دوم قرن هفتم)، آمده است:

بسی هدیه پیشکش سازمش به در گران‌مایه بنوازمش

وزن مصراع نخست مختل است. در این مصراع، به جای «هدیه» باید «هدیه‌ها» بیاید تا وزن درست باشد.

نیز در یکی از ابیات مثنوی‌ای سروده مؤلف (ص ۱۱۲) آمده است:

ز رخسانی چهر زرینه‌طشت بر زوایای مستان شود

که نه در قالب مثنوی است و نه وزن درستی دارد و نیز معنای بیت روشن نیست. صورت صحیح مصراع دوم چنین است: پر از لاله گردد همه کوه و دشت.

۰۴،۱،۲. برخی از سهوهای املائی - ویرایشی

جدول ۱. نمونه‌ای از سهوهای دو تصحیح

تصحیح زبیدی	تصحیح طباطبایی مجد	صورت صحیح
اسد و فیول / ص ۲۱۱	اسد و فیول / ص ۲۴۳	اسود و فیول
✓	ابطال و هضبات / ص ۱۵۷	اطلال و هضبات
برتد رو / ص ۲۹۵	بر تذرو / ص ۳۲۰	پر تذرو
بوقت [؟] باز / ص ۴۰۶	به وقت [؟] باز / ص ۴۳۰	به وقت بار
روح القدس / ص ۳۸۷	روح القدس / ص ۴۱۲	روح قدس
مخل وزن شعر	مخل وزن شعر	
✓	صفحات محیاء عنبرا / ص ۱۴۰	صفحات محیاء غبرا
کریم شیم / ص ۳۸۴	کریم شیم / ص ۳۶۵	کرایم شیم
محارب و مقارع / ص ۴۲۴	محارب و مقارع / ص ۴۴۶	محاربت و مقارعت
مشام / ص ۱۳۳	مشام / ص ۹۶	مسام
یوت / ص ۳۰۶	یورت / ص ۳۳۰	یرت / یورت

دیگر آن که متن مصحح طباطبایی مجد، افتادگی‌های فراوانی دارد که نظام معنایی متن را بر هم می‌زند؛ نمونه: «هر تن از امرای عظام و صواحب کرام او را جامه و اسب و قبا و کلاه و کمر داد و گفت ای ملک نامدار و ای والی کامگار خزاین و عساکر ولایات ما خاص از آن توسست و بر ما جمله، اوامر و نواهی تو نافذ» (سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۵۸۲). بخش افتاده از متن طباطبایی مجد مشخص شده است. یا طباطبایی مجد دو بیت از سروده‌های مؤلف را در ص ۱۱۲ انداخته است (برای این دو بیت، نک: متن مصحح زبیدی، ص ۷۴).

۳. نتیجه‌گیری

کتاب تاریخنامه هرات هم از منظر تاریخی و هم ادبی حائز اهمیت است، اما از این کتاب تصحیح منقحی در دست نداریم. مصححان این متن، به دلایلی نتوانسته‌اند تصحیح دقیقی از آن عرضه کنند؛ از جمله آن که آنان به گستره زبانی مؤلف توجه نداشته‌اند و کلمات فارسی، عربی و ترکی متن را در موارد متعددی به خطا ضبط کرده‌اند، خطاخوانی نسخه‌ها نیز بر مشکلات متن افزوده است. دیگر آن که سهوهای املائی - ویرایشی سبب شده است تا خواننده با دشواری‌های بیشتری روبرو شود. توجه به اجزا و عناصر درون‌متنی، بسیاری از دشواری‌های این متن را بر طرف می‌کند، از سوی دیگر، تصحیح متونی از این دست، نیازمند توجه و تا حدی تسلط بر منابع بینامتنی است، منابعی هم در حوزه تاریخ و جغرافیای روزگار مورد مطالعه و هم شناخت زبان و سبک مؤلف.

یادداشت‌ها

۱. از این جمله است: تاریخنامه هرات تألیف ابونصر عبدالرحمان بن عبدالجبار فامی، نیز مثنوی تاریخی کرت‌نامه اثر ربیعی. نسخه‌ای کهن با عنوان تاریخ هرات در سال ۱۳۸۷ به صورت عکسی توسط انتشارات میراث مکتوب و به کوشش محمد حسن میر حسینی و محمد رضا ابوئی مهریزی به چاپ رسید که احتمال داده‌اند متعلق به فامی باشد (ن. ک: فامی هروی، ۱۳۸۷).

۲. محمد آصف فکرت، با حذف عبارات متکلفانه تاریخنامه و تلخیص متن، این اثر را بار دیگر با عنوان پیراسته تاریخنامه هرات در سال ۱۳۸۰ به چاپ رساند.
۳. جالب آن که هر دو مصحح تاریخنامه، در جای دیگری «آقایان و اینیان» را صحیح ضبط کرده‌اند (سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۱۰۷؛ سیفی هروی، ۱۳۸۳: ۱۴۲).
۴. عو: ظاهراً مصحف «غو» (نک: لغت‌نامه، ذیل «عو»).

فهرست منابع

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. ابن معروف، محمد بن عبد الخالق. (بی‌تا). **فرهنگ کنز اللغات**. تصحیح سید رضا علوی. چاپ اول. تهران: کتابخانه مرتضوی.
۲. اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد. (۱۳۵۴). **گوشاسب‌نامه**. به اهتمام حبیب یغمایی. چاپ دوم. تهران: کتابخانه طهوری.
۳. جوینی، علاء‌الدین عطا ملک. (۱۹۱۱). **تاریخ جهانگ‌شاهی**. به سعی و اهتمام و تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی. چاپ اول. لیدن: مطبعه بریل.
۴. جهانبخش، جویا. (۱۳۸۷). «تأملات نظری کارآمد در تصحیح متون ادبی». **آینه میراث**. ش ۴۲. صص ۲۴-۷۳.
۵. رشیدالدین فضل‌الله. (۱۹۱۱). **جامع التواریخ**. به سعی و اهتمام ادگار بلوشه. چاپ اول. لیدن هلند: مطبعه بریل.
۶. سوریادی، ابوبکر عتیق. (۱۳۵۹). **ترجمه و قصه‌های قرآن**. به سعی و اهتمام یحیی مهدوی / مهدی بیانی. چاپ اول. تهران: دانشگاه تهران.
۷. سیفی هروی، سیف بن محمد. (۱۳۶۲). **تاریخنامه هرات**. بتصحیح محمد زبیر الصّدیقی. سعی و اهتمام خان بهادر خلیفه محمد اسد الله. چاپ اول. کلکته: مطبع پست مشن.
۸. سیفی هروی، سیف بن محمد. (۱۳۸۳). **تاریخنامه هرات**. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. چاپ اول. تهران: انتشارات اساطیر.
۹. سیفی هروی، سیف بن محمد. (بی‌تا). **تاریخنامه هرات**. **تاریخنامه هرات**. تهران: کتابخانه مجلس، به شماره ۹۶۵۱ [نسخه خطی].
۱۰. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (۱۳۸۱). **سندبادنامه**. تصحیح محمد باقر کمال‌الدینی. چاپ اول. تهران: میراث مکتوب.
۱۱. غزالی، ابوحامد امام محمد. (۱۳۸۰). **کیمیای سعادت**. به کوشش حسین خدیوچم. چاپ اول. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۲. فامی هروی، شیخ عبدالرحمن (?). (۱۳۸۷). **تاریخ هرات**. به کوشش محمد حسن میر حسینی / محمد رضا ابوی مهریزی. چاپ اول. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۱۳. کاشانی، شیخ کمال‌الدین عبدالرزاق. (۱۳۸۰). **مجموعه رسائل و مصنفات**. مقدمه، تصحیح و تعلیق مجید هادی‌زاده. چاپ دوم. تهران: میراث مکتوب.
۱۴. گیلانی، ابوالفتح. (۱۹۶۸). **رقعات حکیم ابوالفتح گیلانی**. با تصحیح محمد بشیر حسین. چاپ اول. لاهور: مطبوعه پنجاب یونیورسیتی پریس.
۱۵. منشی، ابوالعالی نصرالله. (۱۳۹۲). **کلیله و دمنه**. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی. چاپ دوم. تهران: نشر ثالث.
۱۶. منوچهری، احمد بن قوص. (۱۳۷۹). **دیوان**. به کوشش محمد دبیر سیاقی. چاپ سوم. تهران: انتشارات زوآر.

ب. منابع عربی

۱. ابن منظور. (۱۹۸۸). **لسان العرب**. نسقه و علق علیه و وضع فهارسه علی شیرری. الطبعة الأولى. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲. الحمدانی، أبو فراس. (۱۹۱۰). **دیوان**. عنی بحلّ ألفاظه و شرح بعض معانیه نخله قلفاط. الطبعة الثانية. بیروت: المطبعة الأدبية.

۳. الخوری الشرتونی اللبانی، سعید. (۱۴۰۳). *أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد*. الطبعة الأولى. قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفی.
۴. دمشقی، شمس‌الدین ابی عبدالله محمد ابی طالب. (۱۲۸۱). *نُخبَةُ الدَّهر فی عجائب البر و البحر*. محقق کریستیان مارتین بواخیم. مصحح آگوست فردیناند مهران. الطبعة الأولى سن پترزبورگ: مطبعة الأكاديمية الإمبراطورية.
۵. عتبی، أبو نصر محمد بن عبد الجبار. (۲۰۰۴). *الیمینی فی شرح أخبار السلطان یمین الدولة و أمين الملة محمود الغزنوی*. الطبعة الأولى. بیروت: دار الطلیعة.
۶. علی بن ابی طالب. (۱۳۷۷). *نهج البلاغه*. گردآورنده سید شریف رضی. مترجم عبدالمحمد آیتی. الطبعة الأولى. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۷. محمد، سعید مغاوری. (۲۰۰). *الألقاب و الأسماء الحرف و الوظائف فی ضوء البرديات العربیة*. الطبعة الأولى. القاهرة: مطبعة دار الكتب المصرية.
۸. التطنزی الأصبهانی، أبو عبدالله الحسین بن إبراهیم. (بی‌تا). *دستور اللغة العربیة کتاب الخلاص*. دراسة و تحقیق أحمد هادی زیدان. الطبعة الأولى. بیروت: دار الكتب العلمية.

References

- Al-Hamadani, Abu Faras. (1910). *Diwan*. Annotated and revised by Nakhlah Qalfat. Second Edition. Beirut: Al-Matba'a al-Adabiya. (in Arabic)
- Ali ibn Abi Talib. (1998). *Nahj al-Balagha*. Compiled by Sayyed Sharif Razi. Translated by Abdul-Mohammad Ayati. First Edition. Tehran: Daftar Nashr Farhang Eslami. (in Arabic)
- Al-Khuri al-Shartuni al-Lubnani, Said. (1983). *Aqrab al-Mawarid fi Fus'ha al-Arabiyyah wa al-Shawared*. First Edition. Qom: Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. (in Arabic)
- Asadi Tusi, Abu Nasr Ali ibn Ahmad. (1975). *Garshasnameh*. Edited by Habib Yaghmaei. Second Edition. Tehran: Ketabkhaneh Tahouri. (in Persian)
- Dameshqi, Shams al-Din Abu Abdollah Mohammad Abu Talib. (1865). *Nukhbat al-Dahr fi Aja'ib al-Barr wa al-Bahr*. Edited by Christian Martin Bochum. Corrected by August Ferdinand Mehren. First Edition. St. Petersburg: Imperial Academy Press. (in Arabic)
- Fami Heravi, Sheikh Abd al-Rahman (?). (2009). *Tarikh Herat*. Edited by Mohammad Hassan Mir Hosseini / Mohammad Reza Abouei Mehryzi. First Edition. Tehran: Mirath Maktoub. (in Persian)
- Jahanbakhsh, Joya. (2009). "Theoretical Reflections on Effective Methods for Editing Literary Texts." *Ayeneh-ye Mirath*, No. 42. 24-73. (in Persian)
- Joveyni, Ala' al-Din Ata-Malik. (1911). *Tarikh-e Jahan-gosha*. Edited and supervised by Mohammad ibn Abdul-Wahhab Qazvini. First Edition. Leiden: Brill. (in Persian)
- Ibn Manzur. (1988). *Lisan al-Arab*. Edited, annotated, and indexed by Ali Shiri. First Edition. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (in Arabic)
- Ibn Ma'ruf, Mohammad ibn Abdul-Khaliq. (n.d.). *Farhang Kanz al-Lughat*. Edited by Sayyed Reza Alavi. First Edition. Tehran: Ketabkhaneh Mortazavi. (in Persian)
- Ghazali, Abu Hamid Imam Mohammad. (2001). *Kimiya-ye Sa'adat*. Edited by Hossein Khadiv jam. First Edition. Tehran: Shirkat Entesharat Elmi va Farhangi. (in Persian)
- Gilani, Abolfath. (1968). *Rogha'at-e Hakim Abolfath Gilani*. Edited by Mohammad Bashir Hossein. First Edition. Lahore: Punjab University Press. (in Persian)
- Kashani, Sheikh Kamaluddin Abdul Razzaq. (2001). *Majmou'e-ye Rasa'el va Mosannafat*. Introduction, editing, and annotation by Majid Hadizadeh. Second Edition. Tehran: Mirath Maktoub. (in Persian)
- Manuchehri, Ahmad ibn Qaus. (2000). *Divan*. Edited by Mohammad Dabir Siaghi. Third Edition. Tehran: Zavvar Publications. (in Persian)
- Mohammad, Said Maghawiri. (2000). *Al-Alqab wa al-Asma' al-Harf wa al-Wazayef fi Daw'i al-Bardiyyat al-Arabiyyah*. First Edition. Cairo: Matba'at Dar al-Kutub al-Misriyyah. (in Arabic)

- Monshi, Abu al-Ma'ali Nasrollah. (2013). *Kalileh va Demneh*. Edited and explained by Mojtaba Minavi. Second Edition. Tehran: Nashr-e Saleess. (in Persian)
- Al-Natanzi al-Isfahani, Abu Abdullah al-Husayn ibn Ibrahim. (n.d.). *Dastur al-Lughah al-Arabiyyah: Kitab al-Khulas*. Study and research by Ahmad Hadi Zidan. First Edition. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (in Arabic)
- Rashiduddin Fazlullah. (1911). *Jame al-Tawarikh*. Edited and supervised by Edgar Blochet. First Edition. Leiden, Netherlands: Brill. (in Persian)
- Saifi Heravi, Saif ibn Mohammad. (1983). *Tarikhnameh Herat*. Edited by Mohammad Zubair al-Siddiqi. Supervised by Khan Bahadur Khalifeh Mohammad Asadullah. First Edition. Calcutta: Baptist Mission Press. (in Persian)
- Saifi Heravi, Saif ibn Mohammad. (2004). *Tarikhnameh Herat*. Edited by Gholamreza Tabatabaei Majd. First Edition. Tehran: Asatir Publications. (in Persian)
- Saifi Heravi, Saif ibn Mohammad. (n.d.). *Tarikhnameh Herat*. Tehran: Ketabkhaneh Majles, Manuscript No. 9651 [Handwritten Manuscript]. (in Persian)
- Surabadi, Abu Bakr Atiq. (1980). *Terjomeh va Qesseh-haye Quran*. Edited by Yahya Mahdavi / Mehdi Bayani. First Edition. Tehran: University of Tehran. (in Persian)
- Utbi, Abu Nasr Mohammad ibn Abdol-Jabbar. (2004). *Al-Yamini fi Sharh Akhbar al-Sultan Mahmud al-Ghaznavi*. First Edition. Beirut: Dar al-Tali'a. (in Arabic)
- Zahir Samarqandi, Mohammad ibn Ali. (2002). *Sendbadnameh*. Edited by Mohammad Baqer Kamaluddin. First Edition. Tehran: Mirath Maktoub. (in Persian)

